PRAVIN C
PUBLICATION

प्रो. प्रविण चोरमलेज्
मास्टर अनॅलिसीस सिरीज

आतापर्यंत न विचारलेल्या घटकांची विस्तृत 'व्हॅल्यू अडीशन' सह आणि 2023-24 च्या सर्व करंट अपडेट्स सहित

8वी सुधारित आवृत्ती

2024 च्या शेवटच्या संधीसाठी परिपूर्ण आणि

FULLY UPDATED MATERIAL

राज्यसेवा मुख्य परीक्षा 2024 - पेपर 3

मानवी हक्क व मानव संसाधन | वर्गीकरण आणि विश्लेषणात्मक प्रश्नसंच: 2023 ते 2012

राज्यसेवा मुख्य परीक्षा - पेपर 3

मानवी हक्क व मानव संसाधन विकास

(वर्गीकरण व विश्लेषणात्मक प्रश्नसंच 2012-2023)

लेखन व संकलन : प्रा. प्रविण इंदूमती श्रीराम चोरमले

Email. : chormalepravin@gmail.com

pravincpublication@gmail.com

प्रकाशक :

प्रविण सी. पब्लिकेशन

128/3/1 बारंगणी मळा, ओव्हीओ गार्डन, फ्लॅट नं. ए 104,

धायरी - 411041

ऑफिस - 3 रा मजला, निलय कॉम्प्लेक्स, हॉटेल शेतकरीच्या

शेजारी, आनंद नगर, पुणे - 411051

Email. : pravincpublication @gmail.com

Telegram : Pravinchormaleanalysis

© लेखकाधिन

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without permission. Any person who does any unauthorised act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

आवृत्ती आठवी : डिसेंबर, 2024

मूल्य ₹ 750/-

अक्षर जुळवणी/मांडणी : प्रविण सी पब्लीकेशन टिम, पुणे

मुखपृष्ठ : Urban Pixels.in

विशेष सूचना :

पुस्तकातील माहिती शक्य तेवढी अद्ययावत व अचूक देण्याचा प्रयत्न केला आहे. तरीही नजरचुकीने काही त्रुटी असल्याचे निदर्शनास आणून दिल्यास योग्य त्या सूचनांचा पुढील आवृत्तीत आवश्य विचार करू. तसेच पुस्तक वाचताना काही समस्या निर्माण झाल्यास 9700529393 या भ्रमणध्वनी क्रमांकावर कॉल करून प्रत्यक्ष निराकरण करू शकता. तसेच विविध संकेतस्थळ, विविध संदर्भग्रंथांचा उपयोग करून पुस्तकाची रचना केली आहे. तरी लेखक, प्रकाशक, विक्रेता सर्व बाबींशी सहमत असेलच असे नाही.

प्रस्तावना

नमस्कार विद्यार्थी मित्रांनो....

राज्यसेवा मुख्य परीक्षा पेपर-3 हे पुस्तक येण्यास विलंब झाला, तरी त्याचे प्रमुख कारण म्हणजे आयोगाने बदललेला अभ्यासक्रम आणि त्यानुसार करावे लागलेले बदल होय. **पेपर-3** चे विश्लेषण बनवित असताना जास्तीत जास्त मुद्दे कव्हर करण्याचा प्रयत्न केला आहे.त्याचबरोबर सर्व चालू घडामोडी संबंधित माहिती देण्यात आली आहे.

अनुक्रमणिका पाहिल्यास आपल्याला या पुस्तकातील विस्तृत वर्गीकरण आणि आवाका समजून येईल. प्रत्येक प्रकरणाच्या शेवटी महत्त्वाच्या योजना व महत्त्वपूर्ण माहितीचा समावेश करण्यात आला आहे. ज्यामुळे आपणाला अभ्यास करताना सर्वाधिक रिव्हिजनसाठी हे पुस्तक उपयोगी ठरेल. याच अनुक्रमणिका आणि आवाका या धर्तीवर आपण लवकरच **राज्यसेवा मुख्य परीक्षा पेपर-3 मानवी हक्क व मानव संसाधन** हे पुस्तक उपलब्ध करून देऊ.

विद्यार्थी मित्रांनो राज्यसेवा मुख्य परीक्षा मध्ये सर्वाधिक गुण मिळवून देणारा हा विषय असल्याने या विषयाचे **Best Compilation** असणारे पुस्तक सर्वोत्तम ठरेल. त्याचमुळे काही दिवसांतच असे पुस्तक आपल्या हाती देताना आनंद होईल.

आगामी परीक्षांसाठी आपणाला शुभेच्छा....!

अभ्यासक्रम

2. मानवी हक्क :

Page No. 17-362

2.1 जागतिक मानवी हक्क प्रतिज्ञापत्र (यूडीएचआर 1948) : मानवी हक्काची आंतरराष्ट्रीय मानके, त्याचे भारताच्या संविधानातील प्रतिबिंब, भारतात मानवी हक्क राबविण्याची आणि त्याचे संरक्षण करण्याची यंत्रणा, भारतातील मानवी हक्क चळवळ, मानवी हक्कापासून वंचित असलेल्यांच्या समस्या जसे गरीबी, निरक्षरता, बेरोजगारी, सामाजिक–सांस्कृतिक धार्मिक प्रथा, हिंसा, भ्रष्टाचार, दहशतवाद, कामगारांचे शोषण, पोलीस कोठडीतील कैद्यांवरील अत्याचाराचा मुद्दा, लोकशाही चौकटीत मानवी हक्क आणि मानवी सभ्यतेचे पालन करण्यासाठी प्रशिक्षण देण्याची गरज, जागतिकीकरण आणि त्याचा विभिन्न क्षेत्रांवरील परिणाम, मानवी विकास निर्देशांक, बालमृत्यू प्रमाण, लिंग गुणोत्तर.

2.2 बालविकास : समस्या व प्रश्न (अर्भक मृत्यू, कुपोषण, बालकामगार, मुलांचे शिक्षण, इत्यादी) शासकीय धोरण, कल्याणकारी योजना आणि कार्यक्रम, बालविकास आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांची भूमिका, स्वयंसेवी संघटना, अशासकीय संस्था, सामुदायिक साधने, चाईल्ड लेबर – प्रोहिबिशन अँड रेग्यूलेशन ॲक्ट, प्रोटेक्शन ऑफ चिल्ड्रन फ्रॉम सेक्स्यूअल ऑफेन्स ॲक्ट, इंटीग्रेटेड चाईल्ड डेव्हलपमेंट सर्व्हिसेस (आय. सी. डी. एस).

2.3 महिला विकास : महिलाविषयक समस्या व प्रश्न (स्त्री – पुरूष असमानता, महिलांविरोधी हिंसाचार, लिंग प्रमाण, स्त्री अर्भक हत्या / स्त्री भ्रूण हत्या इ.) महिला विकासासाठी शासकीय धोरण, योजना आणि कार्यक्रम, महिला विकास आणि महिला सक्षमीकरण, आंतरराष्ट्रीय संघटनाची कार्ये, स्वयंसेवी संघटना आणि सामुदायिक साधने, क्रीडीएटेड सोशल हेल्थ ॲक्टिव्हिस्ट (ओ. एस. एच. ओ.).

2.4 युवकांचा विकास : समस्या व प्रश्न (बेरोजगारी, असंतोष, अंमलीपदार्थाचे व्यसन, इत्यादी) शासकीय धोरण, विकास योजना आणि कार्यक्रम – आंतरराष्ट्रीय संस्था, स्वयंसेवी संघटना आणि सामुहिक साधने, नॅशनल पॉलिसी ऑन स्किल डेव्हलपमेंट अँड आंध्रप्रेन्युरशिप, राष्ट्रीय युवा धोरण.

2.5 आदिवासी विकास : समस्या व प्रश्न (कुपोषण, एकात्मीकरण आणि विकास, इ.) शासकीय धोरण, विकास योजना आणि कार्यक्रम, आंतरराष्ट्रीय संस्था, स्वयंसेवी संघटना आणि सामुहिक साधने, जंगलविषयक अधिकार कायदा.

2.6 सामाजिकदृष्ट्या वंचित वर्गाचा विकास : समस्या व प्रश्न (संधीतील असमानता इत्यादी) – शासकीय धोरण, कल्याण योजना व विकास कार्यक्रम, आंतरराष्ट्रीय संस्था, स्वयंसेवा संघटना व साधन संपत्ती संघटित करुन कामी लावणे व सामुहिक सहभाग.

2.7 वयोवृध्द लोकांचे कल्याण : समस्या व प्रश्न – शासकीय धोरण – कल्याण योजना व कार्यक्रम, आंतरराष्ट्रीय संस्था, स्वयंसेवी संघटना यांची भूमिका आणि वयोवृध्दांच्या विकासासाठी सामुहिक सहभाग, विकासविषयक कार्यक्रमांमध्ये त्यांच्या सेवांचे उपयोजन.

2.8 कामगार कल्याण : समस्या व प्रश्न (कामाची स्थिती, मजुरी, आरोग्य आणि संघटित व असंघटित क्षेत्रांशी संबंधित समस्या) शासकीय धोरण, कल्याण योजना व कार्यक्रम – आंतरराष्ट्रीय संस्था, समाज व स्वयंसेवी संघटना.

2.9 विकलांग व्यक्तींचे कल्याण : समस्या व प्रश्न (शैक्षणिक व रोजगार संधी यामधील असमानता इत्यादी) – शासकीय धोरण, कल्याण योजना व कार्यक्रम – रोजगार व पुनर्वसन यामधील आंतरराष्ट्रीय संस्था, स्वयंसेवी संघटना यांची भूमिका.

2.10 लोकांचे पुनर्वसन (विकास प्रकल्प व नैसर्गिक आपत्ती यांमुळे बाधित लोक) : कार्यतंत्र धोरण व कार्यक्रम – कायदेविषयक तरतुदी – आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, मानसशास्त्रीय इत्यादींसारख्या निरनिराळ्या पैलूंचा विचार.

2.11 आंतरराष्ट्रीय व प्रादेशिक संघटना : संयुक्त राष्ट्रे आणि तिची विशेषीकृत अभिकरणे – UNCTAD, UNDP, ICJ, ILO, UNICEF, UNESCO, UNCHR / UNHRC, APEC, ASEAN, OPEC, OAU, S--RC, N-M², Commonwealth of Nations, European Union, SAFTA, NAFTA, BRICS, RCEP.

2.12 ग्राहक संरक्षण अधिनियम 2019 : व्याख्या, उद्दीष्ट, विद्यमान अधिनियमाची ठळक वैशिष्ट्ये– ग्राहकांचे हक्क – ग्राहक विवाद व निवारण यंत्रणा, मंचाचे निरनिराळे प्रकार, कार्यक्षेत्र / अधिकार क्षेत्र, अधिकार, कार्य, ग्राहक कल्याण निधी, अपिल.

2.13 मूल्ये, नितीतत्त्वे आणि प्रमाणके : सामाजिक प्रमाणकांची जोपासना – सामाजीकरण, कुटूंब, धर्म, शिक्षण, प्रसारमाध्यमे, इ. या सारख्या औपचारिक व अनौपचारिक संस्थामार्फत सामाजिक मानके, मूल्ये व नितीतत्वाची जोपासना.

भाग 1
मानवी हक्क

INDEX

1	मानवी हक्क		17
1.1	मानवी हक्क : उगम व विकास	1	17
1.2	मानवी हक्क : स्वरुप/संकल्पना		17
	1) कलमे	6	17
1.3	मानवी हक्कांची पायमल्ली	5	19
1.4	मानवी अधिकाऱ्यांच्या रक्षणासाठी तरतुद असणाऱ्या संघटना	2	21
1.5	विविध करार/जाहीर नामे	2	21
1.6	णउक्कठ		22
	1) कलमे	19	22
	2) आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार दिन : घोषणा	1	27
1.7	मानवी हक्कांशी संबंधित आंतरराष्ट्रीय बिगर शासकीय संघटना	6	28
1.9	Theory of Rights	2	30
1.10	मानवी हक्कांचे प्रकार	1	31
2	भारतातील मानवी हक्क		33
2.1	भारतीय संविधान व मानवी हक्क	13	33
2.2	घटनात्मक तरतुदी	1	38
2.3	राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग		38
	1) स्थापना	10	38
	2) सदस्य/अध्यक्ष	8	39
	3) अधिकार व कार्ये	2	42
	4) नेमणूक, भाषा	2	44
	5) इतर संस्थेचे अध्यक्ष	2	45
2.4	महाराष्ट्र मानवी हक्क आयोग	4	45
2.5	मानवी हक्कांशी संबंधित खटले	1	47
2.6	मानवी हक्कांशी संबंधित चळवळी	2	47
2.7	मानवाधिकार चळवळ आणि व्यक्ती	2	48
2.8	मानवी हक्क न्यायालये	1	49
2.9	केंद्रीय माहिती आयोग	1	50
2.10	भारतातील अल्पसंख्याक समाज व त्यांचे अधिकार	2	50
2.11	विविध कायदे	3	51
3	बालविकास		53
3.1	युनिसेफ : महत्त्वाच्या घडामोडी		53
	1) व्याख्या	1	53
	2) युनिसेफ	1	53
	3) उद्दिष्ट्ये	1	54
	4) लक्ष्य	1	54
	5) कार्यक्रम	3	54
	6) बालमृत्यू	1	55
	7) अहवाल	2	56
	8) समस्या बालहिंसा	1	57
3.2	युनो	1	57
3.4	आंतरराष्ट्रीय संस्था/संघटना	2	57
3.5	बाल शिक्षण सेवा/दृष्टिकोन	5	59
3.6	विविध शाळा	1	59
3.7	तज्ज्ञ व्यक्तींची मते	3	61
3.8	आयोग व समित्या	3	61
3.9	कायदे	15	63
3.10	बालकामगार : प्रमुख समस्या		68
	1) बालकामगार	4	68
	2) अनाथ मुले	1	70
	3) बालमृत्यू	2	70
3.11	कल्याण व कार्यक्रम		71
	1) पोषण दर्जा	1	71
	2) दारिद्र्य निर्मूलन	1	72
	3) ICDS	4	72
	4) कुपोषणमुक्तता	1	74
	5) योजना	1	75
3.12	बालकल्याण – राज्यघटना	2	75

PAPER-3 INDEX

3.13	NGO	1	78
4	महिला विकास		79
4.1	UNO	3	79
4.2	आंतरराष्ट्रीय संस्था	1	80
4.3	आंतरराष्ट्रीय परिषदा	4	81
4.4	आंतरराष्ट्रीय दिन/वर्ष	3	82
4.5	जागतिक समस्या	1	84
4.6	आंतरराष्ट्रीय घटना	1	84
	1) पुरस्कार	1	84
4.7	भारत-राष्ट्रीय महिला आयोग	3	85
4.8	कायदे	8	86
4.9	समित्या	3	90
4.10	अत्याचार समस्या	2	91
4.11	विविध चळवळी	1	92
4.12	महिला सक्षमीकरण	8	93
4.13	कार्यक्रम/योजना	4	95
	73 वी घटनादुरुस्ती	1	96
	योजना	14	97
4.14	महाराष्ट्र	2	102
	1) आयोग	2	102
	2) योजना	3	103
4.15	महत्त्वपूर्ण महिला	2	104
4.16	महत्त्वपूर्ण खटले	2	105
	1) महिला विकास नोटस्	2	106
5	युवक विकास		112
5.1	UNO	8	112
5.2	समस्या		114
	1) व्यसनाधिनता	1	114
	2) बेरोजगारी	2	114
5.3	युवा धोरण	6	115
5.4	धोरणे	2	117
5.5	नेहरु युवा केंद्र	2	117
5.6	महत्वाच्या संस्था/संघ	2	118
5.7	NGO/स्वयंसेवी संस्था	3	119
5.8	शासकीय अभियान/कार्यक्रम	3	119
	1) राष्ट्रीय कार्यक्रम : राष्ट्रीय युवक संमेलन	1	121
	2) राष्ट्रीय युवा विकास कोष	1	122
	3) राष्ट्रीय युवा कॉर्प्स	1	122
5.9	राष्ट्रीय कौशल्य विकास आणि उद्योजकता धोरण	3	122
5.10	योजना	3	124
5.11	NSS धोरणे/राष्ट्रीय सेवा योजना	4	125
5.12	खेळ आणि युवक	6	126
5.13	इतर		129
	1) युवक विकास नोटस्	5	130
6	आदिवासी विकास		133
6.1	जागतिक वंश	1	133
6.2	आदिवासी		133
	1) वैशिष्ट्ये	2	133
	2) रहिवासी	1	134
	3) तज्ज्ञ मते	2	134
	4) आदिवासी विकास संकल्पना एकात्मता	1	135
	5) चळवळी	5	135
6.3	आदिवासी विकास आणि पंचवार्षिक योजना	3	136
6.4	राज्यघटना आणि आदिवासी	5	137
6.5	महाराष्ट्र	1	140
	1) व्यक्ती	1	141
	2) शिक्षण	3	141
	3) कायदा	1	142
	4) योजना	3	142
	5) इतर	2	143
6.6	संस्था/NGO's	3	144
6.7	महत्वाचे कायदे	3	146
6.8	समस्या		147
	1) विस्थापन	2	147
	2) कुपोषण	1	148
6.9	योजना		148
	1) शिक्षण	9	148
	2) आरोग्य	1	151
	3) वित्त पुरवठा/कृषी	6	152
6.10	NGO	1	155
6.11	PESA	2	156
6.12	महाराष्ट्रातील आदिवासी लोकसंख्या	1	156
6.13	महत्वाचे आयोग	1	157

7	सामाजिकदृष्ट्या वंचित घटकाचा विकास		160
7.1	भटके विमुक्त		160
	1) योजना	5	160
	2) जमाती	3	161
	3) समित्या - आयोग	1	162
7.2	अनु. जाती आणि अनु. जमाती		162
	1) अनुसुचित जाती	3	162
	2) राष्ट्रीय आयोग	1	163
	3) राखीव जागा	2	163
	4) शैक्षणिक धोरण	2	164
	5) योजना	4	165
	6) जमिन	1	166
	7) शिक्षण	3	166
	8) अस्पृश्यता निवारण	3	167
	9) महत्त्वाच्या संस्था	1	167
7.3	सफाई कामगार		168
	1) योजना	3	168
	2) शिष्यवृत्ती	1	169
	3) कार्य	1	169
7.4	अल्पसंख्यांक	5	169
7.5	इतर मागासवर्गीय (ओबीसी)	1	171
	1) मंत्रालय	1	171
	2) आयोग	3	171
7.6	सामाजिकीकरण	6	173
7.7	समस्या-असमानता	1	174
7.8	देवदासी	1	175
	नोटस्		175
8	वृद्ध लोकांचा विकास		177
8.1	UNO	3	177
8.2	जागतिक अधिवेशन	1	178
8.3	मंत्रालय	2	178
8.4	लोकसंख्या	3	179
8.5	राष्ट्रीय धोरण/परिषद	7	180
8.6	कायदे/अधिनियम	7	183
8.7	समस्या	10	187
8.8	योजना	17	190
8.9	महाराष्ट्र धोरण	2	196
8.10	विविध संस्था		198
	1) द फ्रेंड इंन नीड सोसायटी	1	198
	2) हेल्पेज इंडिया	5	198
	3) एज केअर इंडिया	2	199
	4) TISS	5	200
8.11	बुक, साहित्य	2	201
9	कामगार कल्याण व ILO		202
9.1	ILO		202
	1) स्थापना/करार	10	202
	2) जबाबदाऱ्या/कार्ये	1	204
	3) आचारसंहिता	1	205
	4) कार्य	2	205
	5) परिषदा	2	206
	6) अहवाल	1	206
	7) आयपेक IPEC	1	207
9.2	आंतरराष्ट्रीय विविध संघटना	1	207
9.3	आंतरराष्ट्रीय घडामोडी	2	207
9.4	कामगार आणि राज्यघटना	2	208
9.5	मंत्रालय	3	209
9.6	कामगार संघटना	4	210
9.7	कामगार क्षेत्र	2	212
9.8	पुरस्कार	1	212
9.9	परिषद व समित्या	4	213
9.10	विविध कायदे	6	215
9.11	किमान वेतन कायदा	4	217
9.12	संस्था व संघटना	2	218
9.13	योजना	4	219
9.14	कामगार - कल्याण	2	221
9.15	कारखाने अधिनियम	1	221
9.16	कायदे	1	222
9.17	कामगार कल्याण योजना नोटस्		222
9.18	महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळ	2	224
9.19	श्रम आयोग/Notes		224
10	अपंग/विकलांग व्यक्तींचा विकास		228
10.1	आंतरराष्ट्रीय संस्था	5	228
10.2	UNO	9	229
10.3	शासन निर्णय व सवलती	1	232
10.4	जनगणना व अपंग	1	232
10.5	राष्ट्रीय धोरण	1	233
10.6	राष्ट्रीय संस्था, संघटना, समित्या	9	234

PAPER-3 INDEX

10.7	पुनर्वसन परिषद	6	236
10.8	महत्त्वाचे कायदे		
	1) पी. डब्ल्यू. डी.	9	239
	2) राष्ट्रीय विश्वस्त कायदा 1999	1	242
	3) नॅशनल ट्रस्ट कायदा, 1999	1	242
	4) मानसिक आरोग्य कायदा 1987	1	243
	5) इतर	1	243
10.9	योजना	7	243
10.10	इतर	1	246
11	नैसर्गिक आपत्ती व पूनर्वसन		247
11.1	संस्था/संघटना	3	247
11.2	युनो	2	248
11.3	आंतरराष्ट्रीय कायदे व आराखडे	1	248
11.4	भारतातील संस्था	1	249
11.5	आपत्ती व्यवस्थापन कायदा	6	249
11.6	नैसर्गिक आपत्ती	6	250
11.7	मंत्रालय	1	252
11.8	पुर्नवसन / आपत्ती व्यवस्थापन	5	252
11.9	आपत्ती व्यवस्थापन	3	253
11.10	पुनर्वसन प्रकार	4	255
11.11	स्थलांतर / विस्थापन	4	256
11.12	आपत्ती प्रकार	1	257
12	आंतरराष्ट्रीय संघटना		258
12.1	युनो		258
	1) महत्त्वपूर्ण बाबी : महासचिव	3	258
	2) निर्मिती टप्पे	2	259
	3) अभिकरण	2	259
	4) कलमे	1	260
	5) अधिकृत कार्यालये	1	260
	6) भाषा	1	261
	7) परिषदा	1	261
	8) सदस्य	2	262
	9) आंतरराष्ट्रीय दिन	1	263
	10) MDG/SDG	10	264
	11) अहवाल	1	268
	12) उद्दिष्ट्ये	1	268
12.2	युनोची रचना		268
	1) आमसभा	1	268
	2) सुरक्षा परिषद	5	269
	3) ECOSOC	2	270
	4) UNHRC	4	271
	5) ICJ	7	274
12.3	इतर संलग्न संस्था		276
	1) ICC	2	276
	2) UNDP	3	278
	3) युनिसेफ	4	279
	4) युनेस्को	3	281
	5) WHO	1	282
	6) UNCTAD	4	284
	7) एकत्रिक संघटना	1	285
12.4	सार्क	1	285
	1) स्थापनेचे कारण/हेतू	4	285
	2) महासचिव	1	288
	3) SAGQ चतुष्कोनाकृती संघ	1	289
	4) सदस्य/सचिवालय	2	289
	5) समस्या	1	290
	6) अपयशाची कारणे	1	291
	7) योजना	1	291
	8) क्षेत्रे	1	291
	9) इतर	1	291
12.5	नाम (NAM)	1	292
	1) संस्थापक देश/सदस्य	2	293
	2) बांडुंग परिषद : तत्त्वे	1	293
	3) अलिप्तता व्याख्या	2	294
	4) परिषदा	1	294
12.6	आशियान	1	295
	1) आशियान परिषद	2	295
	2) सभासद	1	296
	3) स्थापना/परिषदा/सचिवालय	3	296
	4) भारत आशियान	2	298
	5) प्रादेशिक संघटना	1	299
12.7	ॲपेक (APEC)	1	299
	1) स्थापना/सदस्य	2	300
	2) बोगोर उद्दिष्ट्ये	1	300
	3) सचिवालय/संकल्पना	1	300
12.8	ओपेक (OPEC)		301
	1) स्थापना/सदस्य/उद्देश	8	301
12.9	EU	1	302

	1) सुमन घोषणा	1	303
	2) EU चे टप्पे	3	303
	3) सदस्य	3	304
	4) युरोपियन मानवी हक्क न्यायालय	1	307
	5) EU मधील देशांची तुलना	1	307
	6) Current	1	307
12.10	**राष्ट्रकुल**		308
	1) निर्मिती	2	308
	2) निलंबित केलेले देश	1	310
12.11	**WTO/WFAO**		311
	1) WFAO	1	311
	2) WTO	3	312
12.12	**आफ्रिकन युनियन**	3	313
12.13	**एकत्रित**	1	316
12.14	**इतर संघटना/करार**	3	316
12.15	**जागतिक पर्यावरण संधारण**	4	317
13	ग्राहक संरक्षण		320
13.1	**कायद्यांतर्गत तरतुदी/कलमे/प्रकरणे**	1	320
	1) तक्रारींचे स्वरुप	3	320
	2) उद्दिष्ट कायद्याचे	1	321
	3) ग्राहकांचे अधिकार	3	321
	4) तक्रार मर्यादा कालावधी	1	322
	5) जास्तीची किंमत	1	323
	6) शिक्षा (कलम 27)	2	323
	7) खंडपीठे (कलम 17ब)	1	323
	8) जिल्हा मंडळ उद्दिष्ट्ये (कलम ए(एफ)6	1	324
	9) ग्राहक संरक्षण अधिनियम – 2019	6	324
13.2	**कायद्यांतर्गत तरतुदी/कलमे/प्रकरणे**	1	326
	1) ग्राहक	1	326
	2) सेवा	3	326
	3) तक्रारदार	3	327
13.3	**जिल्हा ग्राहक मंच**	1	328
	1) सभासद/स्थापना/राखीव जागा	3	328
	2) दावा 20 लाखांपर्यंत	2	329
13.4	**राज्य ग्राहक मंच**		329
	1) दाव्यांचे अधिकार	1	329
	2) अध्यक्षावरील मर्यादा	2	330
	3) फिर्यादीचे अधिकार	1	330
13.5	**राष्ट्रीय ग्राहक मंच**		330
	1) अपिल : सर्वोच्च न्यायालयात	2	330
	2) अध्यक्ष पात्रता	3	331
	3) सदस्य	1	331
	4) वेगळेपण	1	332
13.6	**ग्राहक फोरम**	1	333
13.7	**अपिल**		334
	1) रिव्हीजन पिटिशन	1	334
	2) राज्य ते राष्ट्रीय	1	334
	3) जिल्हा ते राज्य	1	334
	4) राज्य ग्राहक ते राष्ट्रीय ग्राहक	1	334
13.8	**शिक्षा**		334
	1) आदेशाचे अनुपालन	1	334
13.9	**खटले**	1	335
14	नैतिक मूल्ये		336
14.1	**वैयक्तिक मूल्य**	3	336
14.2	**शैक्षणिक मूल्य / नैतिक मुल्य**	7	336
14.3	**प्रमाणितता वर्तन**	1	338
14.4	**मानव केंद्रवाद**	1	338
14.5	**नियंत्रण**	1	338
14.6	**घटनात्मक मूल्ये**	1	338
14.7	**प्रसारमाध्यमे व मूल्ये**	3	339
14.8	**वैश्वीक मूल्ये**	2	340
14.9	**नितीशास्त्र**	1	340
15	इतर	47	342

अभ्यासक्रम

1. मानव संसाधन विकास

Page No. 363-

1.1 भारतातील मानव संसाधन विभाग – भारतातील लोकसंख्येची सध्य:स्थिती – संख्यात्मक स्वरूप (आकारमान, वृद्धी, वृद्धीदर, वय, लिंग, ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या, जन्मदर, मृत्यूदर), गुणात्मक स्वरूप (शिक्षण, आरोग्य, मानव विकास निर्देशांक, लोकसंख्या धोरण, लोकसंख्या विस्फोट, 2050 पर्यंतचे लोकसंख्या धोरण व नियोजन, आधुनिक समाजातील मानव संसाधनाचे महत्व आणि आवश्यकता, मानव संसाधन नियोजनामध्ये अंतर्भूत असलेली विविध तत्वे आणि घटक, भारतातील बेरोजगारीची समस्या, स्वरूप आणि प्रकार, भारतातील रोजगार क्षेत्रातील कल, विभिन्न उद्योग विभाग आणि क्षेत्रातील कुशल कामगारांची मागणी, बेरोजगारी कमी करण्यासाठी शासनाचे धोरण व विविध योजना, मानव संसाधन ब शिक्षण क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या विविध संस्था यू.जी.सी., ओ. आय.सी.टी.ई., एन.सी.टी.ई., रुसा, आय.टी.आय., एन.सी.व्ही.टी., आय.एम.सी., एन.सी. ई.आर.टी., एन. आय.ई.ए., आय.आय.टी., आय. आय.एम.).

1.2 शिक्षण : मानव संसाधन विकासाचे आणि सामाजिक बदलाचे साधन म्हणून शिक्षणाचा विचार, भारतातील (पूर्व प्राथमिक ते उच्च शिक्षण) शिक्षण प्रणाली (शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण, शिक्षणाचे व्यवसायिकीकरण, दर्जावाढ, गळतीचे प्रमाण इत्यादी) समस्या आणि प्रश्न, मुलींकरिता शिक्षण, सामाजिकदृष्टया व आर्थिकदृष्टया गरीब वर्ग, अधू, अल्पसंख्य, कौशल्य शोध इत्यादी. शासनाची शैक्षणिक धोरणे, योजना व कार्यक्रम, अनौपचारिक, औपचारिक आणि प्रौढ शिक्षणाचा प्रसार विनियमन आणि सनियंत्रण करणाऱ्या शासकीय व स्वयंसेवी संस्था, ई–अध्ययन, जागतिकीकरण आणि खाजगीकरण याचा भारतीय शिक्षणावरील परिणाम, राष्ट्रीय ज्ञान आयोग, राष्ट्रीय उच्च शिक्षण व संशोधन आयोग, आयआयटी, आयआयएम, एनआयटी. शिक्षणाचा हक्क – 2009, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण – 2019 अद्ययावत केल्याप्रमाणे.

1.3 व्यावसायिक शिक्षण : मानव संसाधन विकासाचे साधन म्हणून व्यावसायिक शिक्षणाचा विचार, व्यावसायिक/तंत्रशिक्षण भारतातील, विशेषतः महाराष्ट्रातील सद्यस्थिती, शिक्षणप्रणाली व प्रशिक्षण, शासकीय धोरणे, योजना व कार्यक्रम – समस्या, प्रश्न व त्यावर मात करण्यासाठी प्रयत्न, व्यावसायिक आणि तंत्र शिक्षणाचा प्रसार, विनियमन करणाऱ्या आणि अधिस्वीकृती देणाऱ्या संस्था. NSDC (राष्ट्रीय कौशल्य विकास महामंडळ)

- राष्ट्रीय कौशल्य विकास कार्यक्रम
- ग्रामीण भागात व्यावसायिक शिक्षण प्रसारासाठी कार्यनिती
- उद्योग संस्था भागीदारी (इंटर्नशिप आणि परेंटिसशिप)
- क्षेत्रनिहाय रोजगाराच्या संधी
- एखाद्याने स्वतःचा उद्योग स्थिरस्थावर करणे
- लहान वयात व्यावसायिक शिक्षणाचा परिचय (प्राथमिक शिक्षण वयोगटानंतर 14+)
- सेवा क्षेत्रातील व्यावसायिक शिक्षण (आतिथ्य, रुग्णालये, पॅरामेडिक्स इ.)
- महिला सबलीकरणासाठी व्यावसायिक शिक्षण
- अद्ययावत केल्याप्रमाणे व्यावसायिक शिक्षणाशी संबंधित सरकारी कार्यक्रम
- व्यावसायिक शैक्षणिक – शिक्षणाचे राष्ट्रीय धोरण – 2019 (एनईपी 2019)

1.4 आरोग्य – जागतिक आरोग्य संघटना (डब्ल्यू. एच. ओ.) – उद्देश, रचना, कार्य आणि कार्यक्रम, भारताचे आरोग्यविषयक धोरण, योजना आणि कार्यक्रम, भारतातील आरोग्य सेवा यंत्रणा, भारतातील आरोग्यविषयक महत्वाची आकडेवारी, भारतातील आरोग्यविषयक घटक आणि समस्या (कुपोषण, माता मर्त्यता दर, इ.), जननी – बाल सुरक्षा योजना, नॅशनल रूरल हेल्थ मिशन, प्रधानमंत्री स्वास्थ्य सुरक्षा योजना (पी.एम.एस.एस.वाय.).

1.5 ग्रामीण विकास – पंचायत राज व्यवस्था सक्षमीकरण, ग्रामपंचायतीची विकासातील भूमिका, जमीन सुधारणा आणि विकास, शेती आणि शेतकरी कल्याणविषयक विविध योजना आणि कार्यक्रम, ग्रामीण विकासात सहकारी संस्थांची भूमिका, ग्रामीण विकासात अंतर्भूत असणाऱ्या वित्तीय संस्था (एस.एच.जी., सूक्ष्मवित्त), ग्रामीण रोजगार योजना, ग्रामीण पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता कार्यक्रम, ग्रामीण क्षेत्रातील पायाभूत विकास उदा. ऊर्जा, परिवहन, गृहनिर्माण आणि दळणवळण, राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (NREGS), मिशन अंत्योदया, ग्राम स्वराज्य अभियान.

भाग 2

मानव संसाधन विकास

मानव संसाधन विकास			
1	भारतातील मानव संसाधन विकास (लोकसंख्या)		356
1.1	लोकसंख्या सिद्धांत	5	356
1.2	जागतिक लोकसंख्या अनुमान/धोरण	3	358
1.3	जागतिक लोकसंख्या	4	359
1.4	विविध संकल्पना		361
	1) लोकसंख्या विस्फोट	2	361
	2) लोकसंख्या शंकू	3	361
	3) अतिरिक्त लोकसंख्या	3	362
	4) नैसर्गिक वाढ	2	363
	5) जणगणना	1	364
1.5	लोकसंख्या शास्त्र व शिक्षण	3	364
1.6	आंतरराष्ट्रीय परिषदा - कैरो 1994	2	365
1.7	भारतीय लोकसंख्या धोरण : महत्व/उत्तेजन	5	366
1.8	लोकसंख्या धोरण 2000	8	368
1.9	भारतीय लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये		371
	1) फायदा	1	371
	2) वयोगट	2	371
	3) मोजणीतील अडथळे	1	372
	4) जलद वाढीचे कारण	2	372
	5) स्थलांतर	1	373
	6) जन्मदर	2	373
1.10	भारतीय लोकसंख्या परिषद	1	374
1.11	2001 चा अहवाल	2	374
1.12	2001-2011 तुलनात्मक	1	375
1.13	2011 लोकसंख्या		375
	1) घोषवाक्य	1	375
	2) जास्त लोकसंख्येचे जिल्हे	1	375
	3) शहरीकरण	3	376
	4) साक्षरता	3	376
	5) ग्रामीण सुविधा	1	378
	6) 60+ वयोगट	1	379
	7) लिंग गुणोत्तर	8	379
	8) अर्भक मृत्यू	3	383
1.14	महाराष्ट्र लोकसंख्या साक्षरता	2	384
	Value Addition Points		385
2	बेरोजगारी स्वरूप, समस्या व प्रकार		386
2.1	बेरोजगारी प्रकार		386
	1) न्यून बेरोजगारी	2	386
	2) अनैच्छिक बेरोजगारी	1	387
	3) छुपी/हंगामी बेरोजगारी	1	387
	4) अर्ध बेरोजगारी	2	388
	5) सुशिक्षित बेरोजगारी	1	388
	6) नियमित/स्वयंम बेरोजगारी	1	388
	7) विविध बेरोजगारी	2	389
	8) संरचनात्मक	1	390
2.2	बेरोजगारीचे मोजमाप		390
	1) बेरोजगारांमध्ये समावेश असणाऱ्या व्यक्ती	3	390
	2) नोकरी योग्यता	1	391
	3) भारतातील बेरोजगारीचे प्रमाण	4	392
	4) पंचवार्षिक योजना : रोजगारीचे लक्ष	1	394
	5) योजना	6	394
	6) स्टार्ट अप इंडिया योजना	1	396
	7) समस्या/उपाय	1	396
3	महत्त्वपूर्ण संस्था		397
3.1	महत्त्वपूर्ण संस्था		397
	1) NCERT		397
	1) स्थापना	1	397
	2) संविधानिक घटक	2	398
	3) परिक्षा	2	399
	4) कार्ये	4	400
	5) वैशिष्ट्ये	1	401
	6) योजना	2	401

INDEX

	2) UGC		402
	1) स्थापना/हेतू	3	402
	2) ध्येय वाक्य	1	403
	3) संविधानिक संस्था	1	403
	4) कार्य	1	404
	5) नॅक	3	404
	6) प्रकाशन	1	405
	7) कार्यक्रम	3	406
	8) समिती	1	408
	3) AICTE		408
	1) स्थापना/कायदा	4	408
	2) संबंधित समिती	3	409
	3) बोधचिन्ह	1	410
	4) कार्ये	3	410
	5) क्षेत्रिय कार्यालय	1	411
	6) अभ्यासक्रम/शिक्षण	3	411
	7) उपक्रम/योजना	1	413
	4) NAAC	2	413
	5) मुक्त विद्यापीठे		414
	1) इग्नू	4	414
	2) राज्यस्तरीय विद्यापीठ	1	415
	3) नवीन मुक्त विद्यापीठे/करंट	2	416
	6) महत्त्वपूर्ण विद्यापीठे	3	416
	7) अभिमत विद्यापीठे	3	417
	8) प्रगत अभ्याससंस्था		418
	1) भारतीय विज्ञान संस्था	1	418
	2) यशदा	1	418
	3) NIEPA	3	418
	4) NUEPA	1	420
	5) IIAS	1	420
	9) इतर/एकत्रित	1	420
4	भारतातील मानव संसाधन विकास		422
4.1	मानव संसाधन विकास प्रक्रिया		422
	1) चलांचा समावेश	3	422
	2) महत्त्वपूर्ण घटक	6	423
	3) संज्ञा	2	424
	4) नियोजन	3	425
	5) व्यवस्थापन	4	427
	6) गुंतवणूक	1	428
	7) मानवी भांडवल	2	428
4.2	मानव विकास मंत्रालय/एमएचआरडी		429
	1) स्थापना	2	429
	2) उद्देश	2	429
	3) विभाग	1	430
	4) योजना	1	430
	5) मंत्रालयाचा अहवाल	1	431
4.3	मानव विकास अहवाल		431
	1) घटक	6	431
	2) 1995 अहवाल	1	432
	3) देशांचा निर्देशांक क्रमांक	5	433
	4) स्वरुप	1	435
	5) भारताचे स्थान	5	435
	6) वर्ष विषय	1	437
	7) विविध निर्देशांक (GII)	1	437
4.4	समस्या : गरिबी	2	437
4.5	गिनी गुणांक	1	438
4.6	मानवाधिकार	2	438
5	शिक्षण		439
5.1	शिक्षण		439
	1) उद्देश	2	439
	2) शब्द / व्याख्या	1	439
	3) शिक्षण दिन	1	440
	1) म. गांधी आणि शिक्षण इतर/विधाने	9	441
	2) अध्ययन/संशोधन पद्धती	5	443
	3) राज्यघटना व शिक्षण	2	448
	4) युनेस्को-डेलॉर आयोग	3	449
	5) मूल्य शिक्षण	3	452
	6) प्राथमिक समुह	1	453
	7) शिक्षक गुणवत्ता	7	454
5.2	भारतातील शिक्षण पद्धती		455
	1) पूर्व प्राथमिक शिक्षण	3	455
	2) भारतातील विविध आयोग		457
	1) वूडचा अहवाल	1	457
	2) हंटर	2	457
	3) राधाकृष्ण आयोग	1	458
	4) कोठारी	5	459
	5) इतर	8	461
	3) शैक्षणिक धोरण	10	464
	4) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण - 2020	8	468
	5) शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण		469
	1) खडू फळा	4	469
	2) मध्यान्ह भोजन	4	473

	6) समित्या		475
	1) शालेय व्यवस्थापन समिती	4	475
	2) यशपाल समिती	1	475
	3) राममूर्ती समिती	3	476
	4) श्रीमती हंसा मेहता समिती	1	477
	5) डॉ. एच.आर. दवे समिती	1	477
	6) दुर्गाबाई देशमुख	1	477
	7) नवोदय विद्यालय		477
	1) स्थापना/धोरण	4	477
	2) उद्देश	1	480
	3) आरक्षण	1	480
	8) आदर्श शाळा/कुरण शाळा	2	480
	9) NSS/NCC	3	481
	10) पोषण आहार योजना	1	482
	11) महाराष्ट्रातील शिक्षण		482
	1) धोरण	3	482
	2) 10+2+3 आकृती बंध	1	482
	3) कला संचालनालय	1	483
	4) तंत्र शिक्षण संचालनालय	2	483
	5) अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय	1	484
	6) बिगर कृषी विद्यापिठे	1	484
	7) महाराष्ट्रातील आधुनिक शिक्षणाची सुरुवात	2	484
	8) कायदे	3	485
	9) समिती	1	485
	12) पंचवार्षिक योजना व शिक्षण	2	485
	13) जागतिकीकरण - शिक्षण	4	486
	14) कायदे/प्रतिष्ठान	2	488
	15) औपचारिक/अनौपचारिक शिक्षण		488
	1) औपचारिक शिक्षण	3	488
	2) अनौपचारिक शिक्षण	2	489
	16) साहित्य अकादमी	1	489
5.3	योजना कार्यक्रम		490
	1) प्राथमिक शिक्षण		490
	1) सर्व शिक्षा अभियान	8	490
	2) शिक्षणाचा हक्क (RTE)	17	493
	2) माध्यमिक शिक्षण	5	499
	3) उच्च शिक्षण		500
	1) समिती	3	500
	2) RUSA	9	501
	3) राष्ट्रीय ज्ञान आयोग	2	503
	4) प्रौढ शिक्षण आणि योजना		504
	1) राष्ट्रीय साक्षरता मिशन/साक्षर भारत	5	504
	2) प्रौढ शिक्षण	4	508
	3) समित्या- मोहनलाल सक्सेना	3	509
	4) संचालनालय	1	510
	5) केंद्रिय प्राथमिक शाळा	1	511
	6) वाचनालये	1	511
	7) NBT/TISS इतर	3	511
	8) क्रीडा शिक्षण	1	512
5.4	शिक्षण समस्या		512
	1) नोंदणी दर	1	512
	2) गळती दर	3	513
	3) शिक्षक रिक्त जागा	1	514
	4) अक्षमता	1	514
	5) स्थलांतर	1	514
5.5	योजना		515
	1) बालिका/मुली		515
	1) NPEGEL	2	115
	2) उडान	1	516
	3) बेटी बचाओ, बेटी पढाओ	2	516
	4) उपस्थिती भत्ता	1	517
	5) IGSE	1	517
	6) शिक्षण शिबिर	1	518
	7) एकत्रित योजना	4	518
	8) समिती	1	520
	9) अस्मिता कार्ड	1	521
	10) मुलींसाठी योजना	1	523
	11) गो गर्ल	4	523
	2) अल्पसंख्यांक		525
	1) घटनात्मक तरतुदी	1	525
	2) मौलाना आझाद शैक्षणिक फाऊंडेशन	1	525
	3) एनएमसीएमई	1	525
	4) 15 कलमी कार्यक्रम	1	525
	5) इतर	2	526
	3) आदिवासी	2	527
	4) वंचित घटक	4	527
	5) अपंग	3	529
	6) शिष्यवृत्ती, प्रोत्साहन	5	530

PAPER-3 INDEX

5.6	विविध संस्था		532
	1) NKC		532
	1) स्थापना/हेतू	1	532
	2) शिफारस	2	532
	3) अध्यक्ष	3	533
	4) उद्देश	1	534
	5) निकष	1	534
	6) कार्यक्रम	1	534
	7) क्षेत्र	1	534
	2) IIT		534
	1) स्थापना/समिती	2	534
	2) स्थापना/पंचवार्षिक योजना	1	535
	3) दर्जा	1	535
	4) व्यवस्थापन	2	536
	5) कार्यक्रम	1	537
	6) आयपीआर अध्यासन	1	537
	3) IIM	4	537
	4) NIT	2	539
	5) CSIR	1	540
	6) NCTE	1	540
5.7	तंत्र शिक्षण		540
	1) तांत्रिक विकास अभियान	1	540
	2) प्रवेश परिक्षा	1	541
	3) अभियांत्रिकी महाविद्यालय	1	541
	4) नियमन	1	541
	5) TVET प्रणाली	1	542
	6) तांत्रिक शिक्षण गुणवत्ता कार्यक्रम	4	542
	7) समुदाय तंत्रनिकेतन	1	543
5.8	ई लर्निंग	1	543
	1) व्याख्या	1	543
	2) संगणक	2	544
	3) ई स्कुल/साक्षात	4	544
	4) कार्यक्रम		545
	1) ई अध्ययन	1	545
	2) स्वयंम	1	546
	3) प्रोजेक्ट शिक्षा	1	546
	4) ई शासन निती	1	546
	5) मीडिया सोसायटी	1	546
	6) ई गव्हर्नन्स	3	546
	7) महाराष्ट्र ई लर्निंग	1	547
	8) विविध	2	548
	5) विस्तारित रुपे	1	548

6	शिक्षण (व्यावसायिक शिक्षण)		549
6.1	उद्देश	3	549
6.2	सद्य:स्थिती	3	549
6.3	अभ्यासक्रम	2	550
6.4	समस्या	1	551
6.5	व्यावसायिक शिक्षण : योजना/धोरणे		551
	1) अभियोग्यता चाचणी	1	551
	2) योजना	2	551
	3) व्यावसायिक उत्कृष्टता	1	552
	4) बहुविध अभ्यासक्रम योजना	1	552
	5) समित्या	1	554
6.5	शिक्षण संस्था		554
	1) लक्ष्मीबाई राष्ट्रीय शारीरिक शिक्षण संस्था	3	554
	2) इंदिरा गांधी राष्ट्रीय उड्डाण संस्था	1	556
	3) भारतीय शिक्षण संस्था	1	556
	4) टाटा ट्रस्ट	1	556
6.6	आयटीआय	1	556
6.7	कौशल्य विकास योजना		557
	1) PMKVY	2	557
	2) प्रधान राष्ट्रीय कौशल्य विकास परिषद	1	557
	3) आजीविका कौशल्य	1	558
	4) दीनदयाळ उपाध्याय	1	558
	5) प्रमोद महाजन कौशल्य व उद्योजगता विकास	1	559
	6) राष्ट्रीय कौशल्य विकास महामंडळ	6	559
	7) इतर	7	561
	8) Current	1	563
7	आरोग्य		565
7.1	जागतिक आरोग्य संघटना WHO		565
	1) WHO रचना/सदस्य	1	565
	2) WHO	5	565
	3) ध्येय	4	566
	4) जाहीरनामा	1	567
	5) घोषवाक्य	1	568
	6) अल्मा-आटा	3	568

	7) WHO चे उपक्रम/कार्यक्रम		569
	1) साथीचे	1	569
	2) यूएचसी	2	569
	3) कुटुंबनियोजन उद्दिष्ट	3	570
	4) लसीकरण	2	570
	5) मोठे विकास काम : व्यसनमुक्ती	1	572
	8) एमएमआर 2010 : आकडे	1	572
	9) अशिया सरासरी आर्युमान	1	573
	10) आरोग्याचे सर्वोच्च पातळीवरील संघटना	2	573
	11) युनिसेफ	1	573
7.2	भारतातील आरोग्य सुविधा व योजना		574
	1) चिकित्सा पद्धती	4	574
	2) आरोग्य धोरणे	3	575
	3) कायदे/अधिनियम	4	576
	4) समित्या	1	577
	5) बीमा योजना	2	578
	6) पायाभूत सुविधा	2	579
	7) योजना		579
	1) अन्नसुरक्षा	2	579
	2) आयसीडीएस	3	580
	3) मुली/महिला	3	581
	4) धन्वंतरी	1	582
	5) समुपदेशन केंद्र	1	583
	6) लसीकरण	1	583
	7) गर्भवती महिला	1	583
	8) प्रकल्प/कार्यक्रम	3	584
	9) महाराष्ट्र		585
	1) गुटखा बंदी	1	585
	2) लसीकरण	1	585
	3) योजना	3	585
	4) कुटुंब नियोजन	2	586
	5) समित्या	1	587
	10) सर्वोच्च संस्था	4	587
	11) सेवाभावी संस्था	1	589
7.3	आरोग्याशी संबंधित समस्या/आव्हाने/उपाय		589
	1) कुपोषण	4	589
	2) अन्नभेसळ	1	591
	3) अर्भक मृत्यू	1	591
	4) बाल मृत्यू	2	591
	5) माता मृत्यू	4	592
	6) व्यसनाधिनता	2	593
	7) साथीचे रोग	1	593
	8) प्रभाव टाकणारे घटक	1	593
	9) अनुवांशिक रोग	1	593
	10) जन्मदर	1	594
	11) कोलेस्टेरॉल	1	595
	12) विविध आजार		595
	1) एचआयव्ही-एड्स	4	595
	2) देवी	1	596
	3) क्षयरोग	1	596
	4) काळा आजार	1	596
	5) सिकल सेल	1	597
	13) NRHM जननी सुरक्षा		597
	1) NRHM	6	597
	2) जननी सुरक्षा योजना	3	600
	3) जननी बाल सुरक्षा योजना	3	601
	4) आशा	8	602
	14) आरोग्य योजना		605
	1) राष्ट्रीय आरोग्य धोरण 2002	3	605
	2) राष्ट्रीय शहरी आरोग्य अभियान (NUHM)		607
	3) नवसंजीवनी योजना		607
	4) मातृत्व अनुदान योजना		607
	5) भरारी पथक योजना		607
	6) मान्सूनपूर्व उपाययोजना		608
	7) वंदे मातरम आरोग्य योजना		608
	8) प्रधानमंत्री स्वास्थ सुरक्षा योजना (PMSSY)	1	608
	9) राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना /महात्मा फुले जीवनदायी योजना	1	609
	10) राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम (RBSK)		609
	11) इंद्रधनुष अभियान		610
	12) राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा कायदा-2013		610
	13) अंत्योदय अन्न योजना		612
	14) अन्नपूर्णा योजना		613
	15) राजमाता जिजाऊ माता बाल आरोग्य व पोषण अभियान	1	613
	16) PMSMY		614
8	ग्रामीण विकास		616
8.1	ग्रामीण विकास		616
	1) सुरुवात	4	616

PAPER-3 INDEX

	2) विविध समित्या		617
	1) बलवंतराय मेहता समिती	2	617
	2) अशोक मेहता समिती	1	617
	3) बोंगिरवार समिती	1	618
	3) कायदे	1	619
	4) पंचायत राज – ग्रामीण विकास	4	619
	5) ग्रामविकास – पंचवार्षिक योजना	2	621
	6) ग्रामविकास स्वच्छता	1	621
	7) ग्रामपंचायत – कार्ये	2	622
	8) पंचायत राजबाबत मते	1	622
8.2	जमिन सुधारणा आणि ग्रामीण विकास		623
	1) अधिनियम	5	623
	2) कार्यक्रम	2	625
	3) भूमी सुधार ध्येय/उद्दिष्टे	2	626
	4) समस्या	2	626
	5) कुटिर उद्योग	1	627
8.3	ग्रामीण विकास : वित्तीय व्यवस्था/ पुरवठा		627
	1) व्यापारी बँका	1	627
	2) सहकारी बँका/नाबार्ड	5	627
	3) लघुपत पुरवठा/सुक्ष्मवित्त	2	630
	4) समित्या : पतधोरण/वित्तीय	2	630
8.4	ग्रामीण विकासासाठी महत्त्वाच्या योजना		631
	1) वीज		631
	1) कृषी संजिवनी योजना	1	631
	2) राजीव गांधी ग्रामीण विद्युतीकरण योजना	1	631
	3) दीनदयाळ उपाध्याय ग्रामज्योति योजना	1	631
	2) जल/जल ऊर्जा		632
	1) पेयजल योजना	4	632
	2) राष्ट्रीय जल विज्ञान संस्था	1	634
	3) जल ऊर्जा योजना	1	634
	4) जल संवर्धन योजना	3	634
	3) स्वच्छता	3	636
	4) अन्न सुरक्षा		637
	1) मिशन अंत्योदय	1	637
	2) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा	1	638
	3) महात्मा ज्योतिबा फुले भाजी मंडई	1	638
	5) जनधन	2	638
	1) I. A. Y.		640
	2) PMGY		640
	6) आवास	3	640
	7) डिजिटल ग्राम	2	642
	8) आदर्श गाव	2	642
	9) भारत निर्माण	1	643
	10) कृषी सिंचन PMKSY	2	643
	11) कृषी स्वावलंबन	3	644
	12) नाविन्यता PURA		646
	1) PURA	1	646
	2) AIM डिजीटल इंडिया/मेक इन इंडिया	2	647 648
	3) एम किसान पोर्टल	1	648
	4) नविन योजना	1	
	13) रोजगार		649
	1) JRY	1	649
	2) PMRY	1	649
	3) PMGSY	5	650
	4) SGSY	3	653
	5) मनरेगा	11	654
	6) अंदाज	1	660
	7) DGET	1	660
	8) भारतातील राज्यांचे प्रयत्न	2	660
	9) सार्वजनिक वितरण व्यवस्था	1	660
	10) IRDP	1	661
	14) ग्रामीण क्षेत्रातील पायाभूत विकास		661
	1) प्रसारमाध्यमे	1	661
	2) रेडिओ	1	662
	3) टी.व्ही.	1	662
	15) महाराष्ट्र-ग्रामविकास	5	662
	16) ग्रामीण विकास योजना नोटस्		664
	1) शहरी विकास		677
	2) औद्योगिक धोरणे व योजना	1	681
	17) इतर	1	683
9	इतर योजना		684
	1) शिक्षण		684
	2) महिला		686
	3) आरोग्य		686
	4) काही राज्यांमधील महत्वाच्या योजना		687
	राज्यसेवा मुख्य – 2023 – पेपर 3	150	689